



MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNDE IX-XI YÜZYILLARDA TARIM VE HAYVANCILIK

In IX-XI Centuries In Transoxiana Region Agriculture and Animal Husbandry

Alparslan KILINÇ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi, Doktora Öğrencisi, MEB Okul Müdürü, Elazığ/Türkiye

ORCID: 0000-0002-7658-4220

Cite As: Kılınç, A. (2021). "Mâverâünnehir Bölgesinde IX-XI Yüzyıllarda Tarım ve Hayvancılık", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 7(40): 113-119.

ÖZET

IX. ve XI. yüzyıllar arasında Mâverâünnehir bölgesi Sâ mânîler Devletinin hakimiyeti altında her alanda en parlak dönemini yaşamıştır. Bu çalışmada bu dönemde ki ekonomik faaliyetler arasında yer alan tarım ve hayvancılığın bölgenin ve bölge insanının yaşamındaki yeri ve önemi coğrafya ve tarihi kaynaklar ışığında inceleme konusu yapılmıştır. Mâverâünnehir bölgesinin su kaynakları bakımından sıkıntısının olmaması ve verimli topraklara sahip olması her dönemde insanların yerleşim merkezi olarak seçmelerine neden olmuştur. Toprakları o kadar verimlidir ki yetiştirilen ürünler başka bölgelere de ihraç edilmekteydi. Çalışmamızın başlıkları şu şekildedir: Giriş, Mâverâünnehir bölgesinin Coğrafi Sınırları ve İklimi, Tarım ve Hayvancılık, Sonuç ve Kaynaklar. İlk olarak Mâverâünnehir bölgesi diye ifade edilen yerin neresi olduğunu açıklanması gereği duyulmuştur. Ayrıca coğrafyanın insanların yaşam şeklini ve ekonomik faaliyetlerini de etkilediğini düşünecek olursak Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi sınırlarını çizmeden ve coğrafyasından bahsetmeden çalışmaya başlamak olmazdı. Böylece buradaki yerleşim merkezlerini de belirlemiş olduk. Bu incelememizi yaparken özellikle Mâverâünnehir bölgesinin önemli yerleşim merkezlerinden olan Buhârâ ve Semerkant ele alınarak konu anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehir, Sâ mânîler Devleti, Buhârâ, Semerkant, Tarım, Hayvancılık.

ABSTRACT

IX. and XI. between the centuries, the Transoxiana region had its heyday in every field under the domination of the Sâ mânîler State. In this study, the place and importance of agriculture and animal husbandry, which are among the economic activities in this period, in the life of the region and the people of the region are examined in the light of geography and historical resources. The fact that the Transoxiana region has no shortage of water resources and has fertile land has caused people to choose it as a settlement center in every period. Its lands are so fertile that the grown crops were exported to other regions. The titles of our study are as follows: Introduction, Geographical Boundaries and Climate of the Transoxiana Region, Agriculture and Animal Husbandry, Results and Resources. First of all, it was felt that it was necessary to explain where the place, called the Transoxiana region, was. Besides, if we consider that the geography affects the way of life and economic activities of people, it would not be possible to start working without drawing the geographical boundaries of the Transoxiana region and mentioning its geography. Thus, we have determined the settlements here. While conducting this investigation, the subject was tried to be explained by discussing especially Bukhârâ and Samarkand, which are among the important settlements of Transoxiana.

Key Words: Transoxiana, Sâ mânî State, Bukhârâ, Samarkand, Agriculture, Animal Husbandry.

1. GİRİŞ

Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi sınırların çizirken kaynaklarda genel olarak Ceyhun nehrinin öte tarafında bulunan yerleşim merkezlerini içine alan bölge olarak ifade edilmektedir. Coğrafi sınırı bu şekilde çizilmiş olan Mâverâünnehir bölgesinde yapılan ekonomik faaliyetlerden tarım ve hayvancılık hakkındaki bilgileri elde ettiğimiz kaynaklar genel olarak X. yüzyılda Müslüman Coğrafya alimleri tarafından kaleme alınmış eserlere dayanmaktadır.

X. yüzyıl coğrafyacılarından Ebû'l Kasım İbn Havkal'ın Sûrat el-Arz eseri ve Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik adlı eseri Mâverâünnehir bölgesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bölgeyi sulayan kanallardan, bölgenin iklimine, şehirlerin özelliğine, yetiştirilen tarım ürünlerine ve ihraç edilen ürünlere kadar birçok malumatı şehir şehir bu eserlerden öğrenme imkanına sahibiz. Ayrıca Mâverâünnehir haritası çizmiş olması nedeniyle eserde geçen yerleşim merkezlerini tesbit etme imkanı sağlamaktadır.

X. yüzyılda yetişmiş tarih ve coğrafya alimlerinden Mesudî'nin Murûc Ez- Zeheb adlı eserinden de az da olsa faydalanma imkanı bulduk.

Bölgenin coğrafi yapısı ile ilgili bilgilere İstahrî'nin el- Mesâlik ve'l- Memâlik adlı eserinde de bulduk. Bölgenin coğrafi yapısı ile birlikte halkın inancı, sosyal ve iktisadi durumu ile ilgili de bilgiler eser de yer almaktadır. İstahrî de ayrıca Mâverâünnehir haritası çizmiştir.

Bölgenin coğrafi yapısı ile birlikte bölgede yar alan şehirlerin fiziki yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren coğrafya eserlerinden bir diğeri de Makdîsî'nin Ahsenü't -Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm adlı eseridir. Coğrafi bilgiler yanında bu eserde de bölgenin iktisadi ve sosyal hayatı hakkında bilgiler yer almaktadır.

Coğrafya alimlerinden el-Kazvî'nin Âsârü'l- Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd adlı eserinden de istifade ettik.

Narşahî'nin Târîhu Buhârâ adlı eseri adından da anlaşılacağı üzere Buhârâ ile ilgili bilgiler içermektedir. Buhârâ bölgenin önemli cazibe merkezlerinden biri olması nedeniyle bu eserden de ziyadesiyle yararlandık.

İbn Fadlan'ın Seyhatnamesi X. yüzyıldaki Türklerin tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Türklerin Mâverâünnehir bölgesinin kadim sahipleri olması nedeniyle bu eserden de az da olsa istifade etmeye çalıştık.

Ortaçağın en büyük Seyyahı olarak bilinen İbn Battûta'nın Seyhatnamesinde de bölgenin iktisadi ve sosyal yaşamı hakkında bilgiler yer almaktadır.

Bu çalışmamızda gerek coğrafyacıların ve gerekse tarihçilerin verdiği bilgiler ışığında Mâverâünnehir bölgesinin tarım ve hayvancılık faaliyetleri hakkında bilgiler vermeye çalıştık.

2.MÂVERÂÛNNEHİR BÖLGESİNİN COĞRAFİ SINIRLARI VE İKLİMİ

Mâverâünnehir; Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhâtından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine izâfeten “nehirin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turanî ve İranî kavimler arasında sınır kabul edildiği bildirilen Ceyhun nehrine eski Türkler'in Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir.¹ Mâverâünnehir tabiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Amû deryâ (37°-50° K, 65°-70° D) bölgesinin kuzeyine Araplar Mâverâünnehir demekte idi. Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgâti't- Türk adlı eserinde bu yerler “çay-ardı” adı ile anılmaktadır.²

İstahrî, Mesâlik el-memâlik adlı eserinde Fârâb, Biskend (Beşkend), Soğd, Semerkant, Buhârâ, Uşrûsene, Şâş, Fergana, Huttal, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, İsbîcâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığını söyler.³ İbn Havkal ise Sûrat el-Arz adlı eserinde Mâverâünnehir'in sınırlarını şöyle belirtir: Mâverâünnehir'in doğusunda Pamir, Râşt ve doğru bir çizgi halinde Huttal'a sınır olan Hind arazisi, batısında(kuzeyinde ve batısında) Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Sütken, Soğd, Semerkant ve Buhârâ tarafından Harezme ve Harezme gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri güneyinde (güney batısında) Bedahşan'dan Harez gölüne kadar doğru çizgi üzerinde Ceyhun nehri bulunur. Harez ve Huttal da Mâverâünnehir'e dahildir. Zira, Huttal bölgesi Vahşâb nehri ile Ceyhun'un ana kolu olan Harbâb arasında kalır. Harbâb ve ötesi Mâverâünnehir'dir. Harezme'nin şehri (merkezi) Ceyhun'un ötesinde kaldığını ifade etmektedir.⁴

Mesudî, Murûc Ez-Zeheb adlı eserinde yeryüzünün her bölgesinin ve havasının insanları ve diğer canlıları nasıl etkilediğinden, bölgenin büyüyen bitkilere ve büyümeyen cansızlara ne gibi etkilerde bulunduğu bahsetmektedir. Türklerin yaşadıkları topraklara iklimin etkisini ise şöyle izah ediyor: “Türk toprakları buradaki insanların yüz şeklini etkilemiş, gözlerinin küçülmesine yol açmıştır. Hatta develeri de aynı etkiye maruz kalmış; bacaklarının kısılmasına, boyunlarının kalınlaşmasına ve tüylerinin beyazlaşmasına sebep olmuştur.”⁵

İç Asya'da yer alan Mâverâünnehir'de sert karasal iklim koşulları görülür. Yaz ayları sıcak ve kurak geçerken; kış mevsimi uzun, soğuk ve kar yağışlıdır. Bölgede sıcaklık ortalamaları yazın 40°C'ye kadar çıkabilmekte, kış mevsiminde -12°C'ye kadar düşebilmektedir.⁶ İbn Fadlan Mâverâünnehir'de uzun kalmalarının sebebinin şiddetli soğuklar olduğunu ifade eder. Orda kaldığı sürede duyduğu bir olayı bölgenin ne kadar soğuk olduğunu anlatmak için şu şekilde aktarmış; “Duyduğuma göre iki kişi bir ormandan odun

¹ Şemsettin Günaltay, Mufasssal Türk Tarihi, IV. Kitap, İstanbul 1939, s.36, Osman Gazi Özgüdenli, İslâm Ansiklopedisi, “Mâverâünnehir Maddesi”, C.28, s.177.

² Kaşgarlı Mahmud Divânü Lûgâti't- Türk, Çev. Besim Atalay, Cilt III, Ankara 1985, s.149, Emel Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.152, İslâm Ansiklopedisi, a.g.e. s.177.

³ İstahrî, Mesâlik el-memâlik, Nşr. De Geoje, Leiden 1927, s.286-421, Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, II. Baskı, Ankara 1988, s. 161-173.

⁴ İbn Havkal, Ebu'l Kâsım Muhammed el-Havkalî el-Bağdadi, Suretü'l -Arz, Leiden, 1967, s. 463, İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 395.

⁵ Mesudî, Murûc Ez-Zeheb, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 119-120.

⁶ Aykut Özbayraktar, Abbasilerin İlk Dönemlerinde Mâverâünnehir, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014, s.107.

getirmek için develerle gitmişler. Yanlarında çakmak, kav götürmeyi unuttukları için ateş yakmadan gecelemişler. Soğuğun şiddetinden adamlar, develer sabah ölü bulunmuşlar.”⁷ Bu sert iklimine rağmen Kış çukurda kalması nedeniyle Mâverâünnehir’in diğer yerleşim merkezlerine göre buranın iklimi sıcaktır. Öyle ki burada meyveler daha erken olur.⁸

İbn Havkal; Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik adlı eserinde Mâverâünnehir bölgesinin iklimi için; “yeryüzündeki ülkelerin en verimli, en nüzhetsi ve hayrı en çok olanıdır” ifadesini kullanmaktadır.⁹ İbn Havkal’ın bu sözü gerçekten Mâverâünnehir bölgesinin iklimini açıklamaya yeterlidir.

3.TARIM VE HAYVANCILIK

Mâverâünnehirden, doğulu batılı seyyahlar arazisinin verimli olmasından dolayı dünyadaki “cennet” yerlerden biri olarak bahsetmektedir. Öyle ki İbn Havkal şöyle ifade etmektedir; “Buradaki bolluğa gelince, Mâverâünnehir’de bir defa açlık oluncaya kadar diğer ülkelerin ahalişi birkaç defa açlık görür. Eğer bunlar çekirge belâsı gibi bir belâyâ uğrasalar, yahut ekinlerine ve mahsullerine zarar veren başka bir âfete maruz kalsalar, memleketlerinin köşe ve bucaklarında geri kalan şeyler bunların ihtiyaçlarını telâfiye kâfidir. Mâverâünnehir’de her şehrin veya köyün verimli toprakları, veya hayvanların otlayacağı türden arazileri vardır. İnsanlar için zarûri olan her şeyden, onlar nezdinde kendilerine yetiyecek ve başkalarına da aratacak miktarda bulunur. Bunların yemeklerinin bolluğu ve çokluğu da zikrettiğimiz gibidir. Sularına gelince, bunların suları en tatlı, en soğuk ve en hafif sudur. Bütün dağlarında, otlaklarında ve şehirlerinde bulunur. İlaveten her tarafında buz ve bütün bölgelerinde kar vardır.”¹⁰

Müslüman Ülkelerde çok değerli olan su ihtiyacının giderilmesi, her şekilde özel bir servise sağlanmaktadır. Bu servisler su dağıtımını işini çeşitli yollarla başarırlardı.

Meydanların ortasında da çok büyük su depoları vardı. Bu depolar kimi zaman kanallarla suyu sağlanan kemerli bir yeraltı yapısıydı. Coğrafi durumun elverdiği her yerde sadece ırmakların veya çayların suyu kullanılırdı.

Su dağıtımını bakımından en iyi örgütlenmiş şehir, kuşkusuz Semerkant’tı. Burada bir büyük su deposu ve kurşun borulu tam bir su şebekesi vardı. Bu tesisat İslâmdan önce Mecusiler tarafından yapılmıştı.¹¹

Mâverâünnehir bölgesinin diğer önemli bir yerleşim merkezi olan Buhârâ’nın iklimi ve arazisinin sulak olmasıyla ilgili olarak Narşahi; Târîh-i Buhârâ adlı eserinde İbn Havkalı’ı destekleyici bilgiler vermektedir. Buhârâ’nın, kurulmuş olduğu arazinin sulak, nemli, rutubetli ve hayvan avcılığı açısından elverişli olduğunu belirtmektedir. Burası daha sonraları ise Soğd nehri olarak bilinen “Masif ” nehrinin taşmasından meydana gelen taşkınla yükselmiş ve bu sırada yükseldiği taş ve topraklar çukurlarda kalmıştır. Burası düz bir hale gelince de her taraftan insanlar, havasının güzelliği ve toprağının verimliliği nedeniyle buraya gelmişler.¹²

Buhârâ şehrinin su ve sulama ihtiyaçlarını karşılayan başlıca iki nehir bulunmaktadır. Şehrin daha sonra gelişmesiyle birlikte, kanallar açılma yoluna gidilmiştir. Bu iki nehir ise şunlardır: Avhatfer Nehri, Soğd Nehri.¹³

Buhârâ şehrinin su ihtiyaçları şehrin büyümesi ve gelişmesinden sonra Soğd nehrinden açılan kanallarla sağlanmıştır.

Soğd; Buhârâ ve Semerkant arasında bir kasabadır. el-Kazvîni ağaçlarının çok ve nehirlerinin de bol olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Suların düzenli bir şekilde dağıtılmasını sağlamak için iki tane baraj yapılmıştır. Birincisi Fâşû’dur. Şehrin aşağı kısmında yapılan diğer barajın adı ise Re’sül- Varağ (Savakbaşı)dır. Yapılan bu barajların su dağıtımını kolaylaştırmak için sarnıçlar (hiyâd) da vardı. Bunların kenarlarında su tahliyesine yarayan kapıları olan yapılar mevcuttur.¹⁵

⁷ İbn Fadlan, Seyhatnamesi ve Ekleri, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s.7.

⁸ Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1998, s.232.

⁹ İbn Havkal, Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 157, İbn Havkal , a.g.e, s. 463.

¹⁰ İbn Havkal, Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, s. 157, İbn Havkal , a.g.e., s. 464, İstahri, Mesâlikü'l- Memâlik, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 245.

¹¹ Ali Mazaheri, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul 1972, s. 214-215.

¹² Narşahi, “Buhârâ Tarihi”, Çev. M. Nurettin Koçak, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. S.117, Aralık 1980, s. 3; Alparslan Kılıç, Sâmâniler Döneminde Buhârâ Şehri, Hiperyayın, İstanbul 2020, s.17.

¹³ Narşahi, Târîhu Buhârâ (Thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et- Tırâzî), Mısır, (Trz.), s.43.

¹⁴ el-Kazvîni, Âsâru'l- Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd, Beyrut, (Trz.), s.543.

¹⁵ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990, s. 133; Alparslan Kılıç, a.g.e., s. 20.

Buhârâ'nın şehri ve kuhendizi yüksek olduklarından buralarda akarsu yoktur. Buraların halkı sularını Semerkant'tan akan büyük kanallardan alırlar. Bu kanaldan, şehrin içinde muhtelif kanallar ayrılır. Bu kanallar ise şunlardır: Feşîrdîze kanalı, Bekkâr kanalı, Kavârîrîyyûn kanalı, Cûgeşec kanalı, Beykend kanalı, Nevkende kanalı, Tâhûne kanalı, Kûşne kanalı, Rabâh kanalı, Rîgîstân kanalı, Kantataratu kanalı ve Zavorkende kanalıdır.¹⁶

Semerkant halkının suları da Soğd vadisinden gelmektedir. Bu vadi, Sağaniyan'ın arkasındaki Büttem dağlarından çıkar.¹⁷ Ebü'l Fidâ; Takvimü'l- Büldan adlı eserinde Soğd vadisinden burası dünyanın meşhur dört mesire yerlerinden biri diye bahsetmektedir.¹⁸ Semerkant'ın ikliminin ise kaynaklarda nemli olduğu belirtilmektedir.¹⁹

Mâverâünnehir'de her köyün veya şehrin su basan veya hayvanların merâsı su basmayan kuru tarım arazisi vardır. İnsanların zarurî ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya kendilerinden başkalarına artacak miktarda bulunur.²⁰

Buraya kadar Mâverâünnehir bölgesi diye ifade edilen alanın coğrafi sınırlarını öncelikle çizmeye çalıştık. Ardından da bu bölgenin ikliminden, su kaynaklarından ve ayrıca toprağın yapısı hakkında bilgi verme gereği duyduk ki yapılan tarımın bölge ahalisi için önemini ve yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliğini daha iyi anlatabilelim.

İbn Batutâ da Seyhatnamesinde Buhârâ'ya ulaşmak için geçtikleri Mâverâünnehir bölgesinin yerlerinden bahsederken bağlar, bahçeler, ağaçlar ve tarlaların arasından geçerek gittiklerini ifade eder ki bu da bölgenin verimliliğine, yeşilliğine ve ürünlerinin bolluğuna işarettir.²¹

Mâverâünnehir'in birçok yerleşim yeri bağlık, bahçelik ve yeşilliğiyle meşhurdur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bölgenin önemli yerleşim merkezlerinden Semerkant ve Buhârâ her alanda olduğu gibi arazilerinin verimliliği, ürünlerinin bolluğu ve güzelliğiyle daha öne çıkan yerleşim alanlarıdır. Zaten böyle olmaları nedeniyledir ki buralarda nüfus daha çoktur.²²

Buralarda geniş mesire alanları vardır. Yeryüzünün meşhur mesire yerleri Semerkant Soğd'u, Übülle nehri civarı ve Dimaşk Gûta'sı olduğu belirtilmektedir. Ağaçsız ve nebatsız çok az dağ, imar edilmeyen çok az yer görülmektedir. Semerkant Soğd'unda, şehrin kuhendizine çıkıp etrafa bakınca, insanın gözüne ağaçsız dağlar ve boş sahra görünmez. Çünkü buralarda tarlalar ağaçlarla çevrili ve yeşilliklerle doludur.²³ Bu sebeplerden Sâmânî hükümdarı İsmail döneminde Buhârâ vahasında arazi fiyatları çok yüksekti. Bu fiyatlar ancak Sâmânî yönetiminin sonunda düştüğünü kaynaklar ifade etmektedir.²⁴ Halk çiftçiliğe büyük önem vermektedir. Bu nedenle güçlü kuvvetli olanlar ziraat ile meşgul olmaktadır. Anlaşılan o dur ki diğerleri de ticaretle uğraşmaktadır.²⁵

Narşahî, Buhârâdaki ağaçlık alanlardan bahsederken çarpıcı bir ifade kullanmıştır. Şehirdeki Mâh Pazarı hakkında bilgi verirken Pazarın çevresinde birçok ağacın bulunması nedeniyle tüm Pazarın ağaçların gölgesinde kaldığını ifade ediyor.²⁶ Buhârâ'nın meyveleri, Mâverâünnehir'in en sağlam, en tatlı meyveleridir. Buhârâ o kadar mamur ve verimlidir ki, bazen bir adamın 1 cerib²⁷ 100*100 kasaba genişliği toprağı olsa birkaç kişilik ailesi ve yardımcılarıyla buradan kazanır.²⁸ Buhârâ azrazisinin bütünü suya yakındır. Bu nedenle burası Soğd suyunun sazlığıdır. Bundan dolayı burada çınar, ceviz ve bunlara benzer yüksek ağaçlar yetişmez.²⁹

¹⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 484 vd.

¹⁷ a.g.e., s. 495.

¹⁸ Ebü'l- Fidâ, Takvimü'l- Büldan, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 371.

¹⁹ Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 560.

²⁰ İbn Havkal, a.g.e., s. 464.

²¹ İbn Batutâ Seyhatnamesi, Çev. Mümin Çevik, C. I-II, İstanbul 1963, s. 258.

²² Barthold, a.g.e., s. 88.

²³ İbn Havkal, a.g.e., s. 472, Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 371, İbn Havkal, Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, s. 163, Ramazan Şeşen, a.g.e., s.249.

²⁴ Richard Nelson Frye, Ortaçağın Başarıları Buhârâ, Çev. Hasan Kurt, Ankara, s.162.

²⁵ Hasan Kurt, a.g.e., s. 126.

²⁶ Emre Keser, Tarih-i Buhârâ'ya Göre Buhârâ'nın Tarihi Coğrafyası üzerine Birkaç Not, TDA Dergisi, C.123,S.243, Aralık 2019, s.294.

²⁷ Cerib: Hz Ömer döneminden itibaren İslam dünyasında kullanılan alan ve uzaklık ölçüsüdür. Bu ölçü birimi özellikle de vergilerin tayininde kullanılmıştır. Uzunluk ölçüsü olarak 1 cerib, 1592 metrekairedir. 10. yüzyılda Horasan'da, 1 cerib 10 kafız idi. Bu dönem açısından litrede kullanılan 16 ve 26 litrelik ceribler de bulunduğu gibi 29,5 litrelik ceribler bulunmaktaydı. Ağırlık olarak cerib; genelde 22,715 kg idi. Ayrıntı için bkz. Walter, Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırma Dergisi, S.5, Yıl 1989, s.46, Mustafa Fayda, "Cerib", DİA, C. VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 402.

²⁸ İbn Havkal; a.g.e., s.488.

²⁹İbn Havkal, a.g.e., s.487, İbn Havkal, Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, s.172, Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi, Belleken LXV, TTK Basımevi, Ankara 2001, s.105.

Semerkant etrafındaki daha çok doğuya ve güneye, fakat Soğd nehrinin kuzeyine doğru yer alan bölgelerin tamamı fazlasıyla verimliydi. Semerkant'ın dokuz fersah³⁰ doğusuna doğru ve benzer şekilde nehrin güney tarafında, verimli meyve bahçeleri ve nehrin kanalları boyunca yayılan hububat arazileri vardı.³¹

Semerkant'a bağlı bölgelerde oldukça fazla fıstık ve ceviz de yetişir ve başka yerlere ihraç edilirdi.³²

Semerkant'ta ayrıca kendir bitkisi de yetişirdi. Bunun ürünlerinden faydalandığı gibi sapı ip ve halat yapımında kullanılırdı.

Semerkant ve oraya bağlı yerleşim merkezlerinde şeker kamışı yetişir, şeker ihtiyacı bu bitkiden sağlanırdı. Çinliler buna "taş balı" derlerdi ki muhtemelen bu şekeri Çin'e kadar ihraç ediyorlardı.

Semerkant'ın etrafındaki bütün dağlık bölgelerde güzel kokulu bitkiler ile hastaları iyileştirmede ilaç olarak kullanılan özel bitkiler yetişirdi. Özellikle Semerkant'a bağlı en yakın dağ olan Kûhek dağı, ağaçların ve su kaynaklarının çokça bulunduğu bir yerdi. Bahar aylarında bu dağ ve dağa yakın bahçelerde, lâl ve kırmızı menekşeler ile birlikte şifalı bitkiler boy gösterirdi.³³

Soğd, Ustrûşene, Fergana ve Şaş içlerine girildiğinde de başka yerlere hatta büyük bölgelere de yetecek derecede bol meyve bulunmaktadır. Meyve o kadar boldur ki meyveyi hayvanlar yemektedir.³⁴

Merv ve Belh'te ise karpuz yetişirilmekteydi. Bunlar dilim dilim kesilip kurutulduktan sonra Irak'a ve komşu memleketlere gönderilmekteydi.³⁵

İsbicâb'ta da yine bol, nefis ve hoş meyveler yetişmektedir. Burada yaşayanlar da kıtlık bilmezlerdi. Burası temiz ve rahat hayata sahip bir beldedir.³⁶

Fergana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen kızılıç ağacı ve Kûzencân (kelken ağacı) bulunur. Bu ağaçlar sadece burada yetişir. Bûttem'de olduğu gibi bu bölgede ve Türklerin diyarında çok miktarda nişadır çıktığını İbn Havkal belirtmektedir.³⁷

Ortaçağda Harezmi, Buhârâ ve İsfahanın karpuzları da Merv ve Belh karpuzları gibi dünyaca tanınmaktaydı. Bu meyvelerin İbn Batûta tıpkı Tunus'ta etlerin dilim dilim doğrandığı, veya Malaka'da incirlerin kurutulduğu gibi güneşte kurutulduğundan bahsetmektedir. Ancak karpuzlar çok olduğundan ucuza satılmaktaydı. İbn Batûta bunların kurutulma sebebinin ise uzun süre muhafaza edilmek istenmesinden kaynaklandığını söylemektedir. Bunlar güneşte kurutulduktan sonra sepetlere konularak Hindistan ve Çin'e sevk edilirmiş. Kuru yemişler içerisinde bundan daha lezzetlisinin olmadığını da İbn Batûta belirtmektedir.³⁸

Aynı şekilde Kış arazisi de olağanüstü verimliliği ile bölgedeki şöhret sahibi yerleşim merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Buraya komşu dağlardan tuz, ayrıca terencubîn denilen kudret helvâsı ve Horâsân'a ihraç edilen ilaç yapılan muhtelif otlar bulunurdu.³⁹

Bölgede yapılan hayvancılık faaliyetlerini ele alacak olursak halk hayvanları daha çok harp için beslemekle birlikte, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek kadar hayvan yetiştirmekteydiler. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirmişlerdir.⁴⁰

Semerkant'ın Abgar bölgesi otlaklarla kaplı olduğu için sığır besiciliğine önem verilir ve büyük sığır sürüleri bulunurdu. Bunların yanında çok eski zamanlardan itibaren Semerkant'ta eşek, deve ve evcil kümes hayvanlarının yetiştiriciliğine de önem verilirdi.

Semerkant'ta iyi eğitilmiş koruyucu köpekler de yetiştirilirdi. Çin yıllıklarında kaydedildiğine göre, Semerkant Müslümanların eline geçtikten sonra, 713 ve 724 yıllarında Çin'e bu köpeklerden gönderilmiştir.

³⁰ Fersah, 3 mile eşittir, her mil ise her biri 4 şer'i arşın olan bin kulaç eder, yani yaklaşık 6 km. dir. Ayrıntı için bkz. Walter, Hinz, a.g.e., s.76.

³¹ Guy Le Strange, a.g.e., s. 561 .

³² a.g.e., s. 559-569.

³³ Osman Aydın, Semerkant Tarihi, TDV Yay., İstanbul 2018, s.383.

³⁴ Guy Le Strange, a.g.e., s.564.

³⁵ Adam Mez, X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti, Çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s.491.

³⁶ el-Makdîsî, Ahsenü't -Tekâsîm fi Ma'rîfeti'l-Ekâlîm, Nşr. De Goeje, Leiden 1877, s. 273, Ramazan Şeşen, a.g.e., s.251.

³⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.329, Mustafa Hizmetli, X. Yüzyılda Mâverâünnehir ile Irak Arasındaki Ticari Münasebetler, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 1, Haziran 2016, s.186.

³⁸ İbn Batûta, a.g.e., s. 256, Abdulhalik Bakır, İslâm Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi, Ankara 2000, s. 213-214, Alparslan Kılınc, a.g.e., s. 81.

³⁹ Guy Le Strange, a.g.e., s.566.

⁴⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.464, Alparslan Kılınc, a.g.e., s.82.

Semerkant aslanlarıyla da ünlü idi. Bu aslanların Semerkant'ın hangi bölgesinde yaşadığına dair bilgi bulunmamaktadır. 713 yılında Çin İmparatoruna gönderilen hediyeler arasında aslanlar bulunuyordu. Anlaşılan Semerkantlılar bu hayvanları eğitir ve sirklerde gösteri yaparlardı. Çin yıllıklarında (VIII. yüzyıl) Semerkant'ın, hayvanat sirkleriyle meşhur bir yer olduğu da kaydedilmektedir.⁴¹

Yine tüm Orta Asya insanları için önemli bir ihtiyaç olan at yetiştirilmesine Buhârâ'da da rastlamaktayız. Öyle ki burada “ Birzevn-i Buhârâ “ denilen bir çeşit at yetiştirilmekteydi. Bu hayvan diğer İslâm şehirlerinde Buhârâ isminin duyulmasını sağlamıştır. Bir defasında Horasan Valisi Abdullah b. Tahir şöyle bir emirname göndermiştir: “Birzevn-i Buhârâ'yı nerede bulursanız hemen satın alınız. Bize sormaya lüzum yoktur.” Bu at Buhârâ'nın ihraç malları arasında da önemli bir yer tutmuştur.⁴²

4. SONUÇ

Coğrafya insanların yaşam tarzından, giyim kuşamına ve ekonomik faaliyetlerine kadar birçok alanda etkisini göstermektedir. Dolayısıyla Mâverâünnehir bölgesinde ki tarım ve hayvancılık hakkında bilgi edinebilmek için öncelikle coğrafyasını incelememiz gerekmektedir. Mâverâünnehir'in bulunmuş olduğu bölge su kaynaklarının bol olduğu bir yerdir. Böyle olunca da göl, akarsu ve nehirlerin yer aldığı kesimde tarım yapılmaktadır. Verimli topraklar ve nehirlerin hayat verdiği Mâverâünnehir bölgesi önemli yerleşim merkezlerinin yer aldığı bir cazibe merkezi olarak tarihinde her döneminde insanların ilgisini çekmiştir.

Orta Asya'nın sert ve karasal bir iklime sahip olmasına rağmen dönemin coğrafyacıları yazmış oldukları eserlerde Mâverâünnehir bölgesinin iklimi için; “ Yeryüzündeki ülkelerin en verimli, en müzhtelîsi ve hayrı en çok olanıdır.” diye ifade etmişlerdir. Buranın tarım arazilerinin verimliliğini de şu şekilde ifade etmişlerdir; “Buradaki bolluğa gelince, Mâverâünnehir'de bir defa açlık oluncaya kadar diğer ülkelerin ahali birkaç defa açlık görür.”

Yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği ve bolluğu açıkçası birçok kaynakta net bir şekilde ifade edilmektedir. Bölge insanı ihtiyacından fazlası ürünlerini Hindistan ve Çin'e kadar göndermektedir. Hatta yetiştirilen ürünler o kadar boldur ki ihtiyaç fazlası meyveler hayvanlara verilmektedir.

Ortaçağda Harezmi, Buhârâ ve İsfahanın karpuzları da Merv ve Belh karpuzları gibi dünyaca tanınmaktaydı. Bu meyvelerin İbn Batûta tıpkı Tunus'ta etlerin dilim dilim doğrandığı, veya Malaka'da incirlerin kurutulduğu gibi güneşte kurutulduğundan bahsetmektedir. Kuru yemişler içerisinde bundan daha lezzetlisinin olmadığını da İbn Batûta belirtmektedir.

Kuşkusuz hayvancılık da bölge insanı için önemli bir ekonomik faaliyet olarak yapılmaktadır. İhtiyaçlarına yetecek kadar hayvan beslemişlerdir.

VIII. yüzyıldaki Çin yıllıklarında Semerkant'ın, hayvan sirkleriyle meşhur bir yer olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca “ Birzevn-i Buhârâ “ adıyla ünlü Buhârâ'da yetiştirilen bir at türü bulunmaktaydı. Bu at İslâm dünyasında oldukça meşhurdur. Buhârâ'nın ihraç malları arasında da önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

Aydın, Osman, Semerkant Tarihi, TDV Yay., İstanbul 2018.

Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi, Belleten, C. LXV, TTK Basımevi, Ankara 2001.

-----, Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi, Belleten, C. LXV, TTK Basımevi, Ankara 2000.

Barthold, Vasiliy Viladimir, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

Ebü'l- Fidâ, Takvimü'l- Büldan, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Esin, Emel, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhî ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

el-Kazvîni, Âsârü'l- Bilâd ve Ahbârü'l- İbâd, Beyrût, (Trz.).

el-Makdîsî, Ahsenü't -Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm, Nşr. De Goeje, Leiden 1877.

⁴¹ Osman Aydın, a.g.e., s.385.

⁴² Zekeriyâ Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan, İstanbul 1991, s. 247, Alparslan Kılınc, a.g.e., s.83.

- Fayda, Mustafa, TDV İslâm Ansiklopedisi, “Cerîb Maddesi” C. 7, İstanbul 1993.
- Frye, Richard Nelson, , Ortaçağın Başarısı Buhârâ, Çev. Hasan Kurt, Ankara.
- Günaltay, Şemsettin, Mufassal Türk Tarihi, IV. Kitap, İstanbul 1939.
- Hinz, Walter, İslâmda Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırma Dergisi, S.5, Yıl 1989.
- Hizmetli, Mustafa, X. Yüzyılda Mâverâünnehir ile Irak Arasındaki Ticari Münasebetler, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 1, Haziran 2016.
- İbn Batuta, İbn Batutâ Seyhatnâmesi, Çev. Mümin Çevik, C. I-II, İstanbul 1963.
- İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyhatnamesi ve Ekleri, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2010.
- İbn Havkal, Ebu'l Kâsim Muhammed el-Havkalî el-Bağdadi, Suretü'l -Arz, Leiden 1967.
- , 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017.
- , Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Gelenek Yay., İstanbul 2004.
- İstahrî, Mesâlik el-memâlik, Nşr. De Geoje, Leiden 1927.
- , , Mesâlikü'l- Memâlik, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kaşgarlı Mahmud Divânü Lûgâti't- Türk, Çev. Besim Atalay, C. III, Ankara 1985.
- Keser, Emre, Tarih-i Buhârâ'ya Göre Buhârâ'nın Tarihi Coğrafyası üzerine Birkaç Not, TDA Dergisi, C.123, S.243, Aralık 2019.
- Kılınç, Alparslan, Sâ mânîler Döneminde Buhârâ Şehri, Hiperyayın, İstanbul 2020.
- Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan, İstanbul 1991.
- Kurt, Hasan, Orta Asyanın İslâmlaşma Süreci, Ankara 1998.
- Mazaherî, Ali, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, Varlık Yay., Çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.
- Mesudî, Murûc Ez-Zehab, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011.
- Mez, Adam, X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti, Çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- Narşahî, Târîhu Buhârâ (Thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et- Tırâzî), Mısır, (Trz.).
- , “Buhârâ Tarihi”, Çev. M. Nurettin Koçak, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. S.117, Aralık 1980.
- Özbayraktar, Aykut, Abbasilerin İlk Dönemlerinde Mâverâünnehir, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014,
- Özgüdenli, Gazi Osman, TDV İslâm Ansiklopedisi, “Mâverâünnehir Maddesi” C. 28, Ankara 2003.
- Strange, Guy Le, Doğu Hilafetinin Memleketleri, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, II. Baskı, Ankara 1988.